

УДК 347.151(477:430)

Кравченко Михайло Георгійович –

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Mykhailo H. Kravchenko –

candidate of juridical sciences, senior researcher,
Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Напрями вдосконалення викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні

Стаття присвячена дослідженню проблеми якості викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні. На підставі дослідження стандартів викладання вчення про фундаментальні права людини у Німеччині зроблена низка пропозицій, спрямованих на покращення, насамперед, змістового наповнення курсів, присвячених правам людини в Україні.

Ключові слова: права людини, юридична освіта, недоліки викладання, практика ЄСПЛ, якість навальних матеріалів.

Статья посвящена исследованию проблемы качества преподавания учения о фундаментальных правах человека в Украине. На основании исследования стандартов преподавания учения о фундаментальных правах человека в Германии сделан ряд предложений, направленных на улучшение содержательного наполнения курсов, посвященных правам человека в Украине.

Ключевые слова: права человека, юридическое образование, недостатки преподавания, практика ЕСПЧ, качество стремительных материалов.

M.H. Kravchenko Directions for Improving the Teaching of Fundamental Human Rights in Ukraine

The article is devoted to the specification of areas for improving the teaching of the doctrine of fundamental human rights in Ukraine.

During the research, a wide range of general scientific and special-legal methods of scientific knowledge was used, in particular: the method of dialectical logic, comparative-legal, formal-legal and system-structural methods of scientific research.

As a result of the study, a number of areas for improving the teaching of fundamental human rights in Ukraine were specified:

The necessity of conducting thorough research of the German doctrine of fundamental human rights, which can become a standard for the formation of a domestic analogue, because the existing national doctrine is detached from European legal ideas and traditions.

Emphasis is placed on the fact that the existing doctrine of human rights in Ukraine is significantly detached from the needs of legal practitioners. It is proposed to strengthen the theoretical component of this doctrine through a thorough analysis of: a) decisions of the Constitutional Court of Ukraine; b) the practice of the European Court of Human Rights; c) legal positions of the Supreme Court; d) separate decisions of courts of Ukraine; e) law enforcement practice of public administration entities. Such measures will increase the interest of legal practitioners in scientific research on fundamental human rights and freedoms in Ukraine.

It is proved that the renewed national doctrine of human rights should be permeated by human-centered ideology, and in particular, the latter should, on the one hand, emphasize the guarantee, protection and

protection of human rights and freedoms, and, on the other hand, comprehensively develop ideas of Ukrainian service state to each person.

It is substantiated that proper teaching of the doctrine of fundamental human rights in Ukraine is impossible without highly qualified teaching staff. There are a number of problems in this part. We see their solution in: a) professional development of teaching staff; b) creating conditions for mastering foreign languages by the latter; c) special studies of EU legal acts and European Court of Human Rights practices that can be used in the preparation of lectures.

Keywords: *human rights, legal education, teaching shortcomings, European Court of Human Rights practice, quality of bulk materials.*

Постановка проблеми. Неодмінним елементом підготовки майбутніх юристів є ознайомлення останніх із вченням про фундаментальні права людини. Саме отримана студентами юридичних вищих навчальних закладів система знань закладає фундамент щодо: розуміння системи та змісту відповідних прав, їхніх меж, можливості втручання у їхню реалізацію з боку держави та приватних осіб та ін. Таким чином, отримана майбутніми суддями, адвокатами, прокурорами, нотаріусами, працівниками правоохоронних органів та державними службовцями система знань формує їхній світогляд та закладає основу праворозуміння на усю подальшу їхню професійну кар'єру. Отже, змістове наповнення дисциплін, присвячених правам людини, які вивчаються під час навчання, насамперед, у юридичних вищих навчальних закладах, є важливим чинником, який в кінцевому підсумку впливає на реалізацію основного завдання Української держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Оцінити якість викладання дисциплін, присвячених правам людини в українських вищих навчальних закладах складно, якщо немає відповідного критерію для оцінки. Звичайно, є країни, у яких система викладання вчення про фундаментальні права людини є нижчою ніж в Україні. У такому випадку український досвід буде взірцем для побудови системи викладання відповідних дисциплін у таких країнах. Однак, є також інший досвід, наприклад, досвід Німеччини, у якій якість змістового наповнення дисциплін, присвячених фундаментальним правам людини, якісно краще ніж в Україні. Враховуючи це та значення викладання вчення про фундаментальні права людини в юридичних вищих навчальних закладах, ми спробуємо у межах цієї статті визначити напрями

вдосконалення викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання про вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні в цілому та змісту окремих навчальних юридичних дисциплін було предметом окремих досліджень:

по-перше, дисертаційні дослідження: Н. Л. Губерської, С. О. Мосьондза; Т. О. Губанової та ін. [1, 2, 3 та ін.];

по-друге, окремі наукові статті: В. Комарова; В. І. Масальського; В. М. Суценка [4, 5, 6 та ін.].

Важливе пізнавальне значення мала «Біла книга з реформування української юридичної освіти» [7].

Метою статті є конкретизація напрямів вдосконалення викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Охопити в одній науковій статті усю розгалужену систему проблем щодо викладання фундаментального вчення про права людини в Україні, фактично, неможливо. Однак, можна сконцентруватися на окремих вузлових проблемах, які стоять на заваді якісному викладанню вчення про фундаментальні права людини у юридичних вищих навчальних закладах в Україні.

По-перше, в Україні не сформовано європейськоорієнтованого вчення про фундаментальні права людини. У цьому можна переконатися, аналізуючи науково-практичні коментарі до Конституції України [8, 9 та ін.], де окремим правам людини присвячені два, три, щонайбільше чотири аркуші. Натомість, наприклад, у Німеччині існують багатотомні праці, присвячені тлумаченню одного окремого права людини [10, 11, 12]. Таким чином, існує об'єктивна необхідність у формуванні якісно нового, ґрунтовного вітчизняного вчення про

фундаментальні права людини. Активну роль у цьому процесі, поряд із науковцями, має зайняти Конституційний Суд України. Залучення останнього до цього процесу, на наш погляд, має важливе практичне значення, адже у Німеччині «левова частина» вчення про фундаментальні права людини сформулювала на підставі рішень саме Федерального Конституційного Суду Німеччини.

По-друге, існування значної кількості підручників, навчальних посібників та інших навчальних матеріалів, орієнтованих на студентів, у яких фактично використовується тотожний науковий матеріал щодо системи та характеристики окремих прав людини. Якщо говорити конкретніше, то вчення про фундаментальні права людини в Україні, як правило, є складовою принаймні двох навчальних дисциплін – це конституційного права, а також цивільного права, де останні розглядаються у контексті особистих немайнових прав фізичної особи [13, 14, 15, 16]. Останнім часом до цього переліку дисциплін почало долучатися адміністративне право [17]. З'являються перші фундаментальні праці, присвячені ґрунтовному дослідженню адміністративно-правового забезпечення окремих прав людини [18]. Однак, аналіз змісту найякісніших вітчизняних підручників свідчить про те, що при викладенні матеріалу щодо системи прав людини, кожного окремого права вітчизняні дослідники належним чином не звертаються до рішень Конституційного Суду України, практики ЄСПЛ. Крім того, вітчизняне вчення про фундаментальні права людини виглядає як сукупність теорій, які містять спільні елементи. Однак, вони мало орієнтовані на потреби правозастосовної практики і, як наслідок, є малоцікавими юристам-практикам. Якщо, для порівняння, говорити про Німеччину, то тут вчення про фундаментальні права людини має вигляд чіткої, логічно побудованої системи, яка складається, насамперед, з загальноvizнаних наукових позицій відомих вчених-юристів та рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини. Крім того, підручники, навчальні посібники, коментарі до Основного Закону ФРН орієнтовані, у першу чергу, на потреби правозастосування, тобто вони мають не тільки наукову, а також практичну цінність. Для прикладу візьмемо «Grundgesetz.

Studienkommentar» [19]. Якщо порівнювати цей підручник та вітчизняні аналоги, то перше, на що можна звернути увагу – це ґрунтовний аналіз рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини. Коментар до кожної статті Основного Закону Німеччини, кожного основного права складається з ґрунтовного аналізу тридцяти – сорока рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини. Ця обставина робить відповідні підручники привабливими саме для практиків, а майбутні юристи, вивчаючи систему прав людини на їх основі, одразу ж ознайомлюються з практикою Федерального Конституційного Суду Німеччини. Очевидно, що цей досвід можна взяти до уваги вітчизняним вченим, які прагнуть розробити підручники, навчальні посібники та інші навчальні матеріали для студентів-юристів, присвячені вченню про права людини.

По-третє, відсутність єдиних стандартів викладання вчення про права людини в Україні. Ми вже зупинялися на тому, що тематика, присвячена правам людини в Україні, як правило, є складовою таких навчальних дисциплін як конституційне, цивільне та адміністративне право. Досить рідко вчення про фундаментальні права людини викладається окремо у якості окремої навчальної дисципліни. У той же час у Німеччині вчення про фундаментальні права людини викладається саме як окрема дисципліна, що, на наш погляд, є надзвичайно позитивним моментом, адже інформація про права і свободи людини не губиться у загальному потоці інформації про предмет, завдання, принципи відповідних галузей права, правового статусу суб'єктів публічної влади та ін. Однак, є ще один момент, який, на наш погляд, має важливе значення. В українських вищих навчальних закладах існує принципово різний підхід до змістового наповнення відповідних навчальних дисциплін в цілому та тієї частини, яка стосується вчення про права людини зокрема. Інакше кажучи, у одних вищих навчальних закладах навчальний матеріал, присвячений правам та свободам людини, викладається студентам ґрунтовно та послідовно, у інших – достатньо поверхово та описово. Як наслідок, випускники таких вищих навчальних закладів хоча й мають однаковий статус – молодший бакалавр/ бакалавр / магістр права, однак, мають принципово різні знання

щодо вчення про права людини. Вирішення цієї ситуації ми вбачаємо у впровадженні МОН України єдиних стандартів щодо змістового наповнення згадуваних дисциплін в цілому та щодо вчення про права людини зокрема.

По-четверте, недостатність практичної складової при викладанні вчення про фундаментальні права людини. Аналізуючи вітчизняні підручники з конституційного, цивільного, адміністративного права у частині матеріалу, яка стосується вчення про права людини, ми можемо переконатися у тому, що у них мало уваги приділено практичній складовій. Інакше кажучи, мало уваги акцентовано на правозастосовчій практиці та тих проблемах, які існують при реалізації відповідних прав і свобод людини. Як правило, у вітчизняних підручниках, навчальних посібниках та інших навчальних матеріалах схема аналізу окремого права людини має наступний вигляд: а) цитування положень Конституції України, джерел міжнародного права, спеціальних законів України та підзаконних нормативно-правових актів; б) аналіз окремих вітчизняних та російських профільних досліджень; в) інколи згадуються окремі рішення Конституційного Суду України. При цьому, дуже рідко аналізується судова практика та правозастосовча практика суб'єктів публічної адміністрації з приводу проблем реалізації окремих прав людини. Таким чином, не дивлячись на ґрунтовність суто теоретичної складової таких навчальних матеріалів, вони втрачають своє суто практичне значення, а отже, стають мало цікавими для юристів-практиків. Вихід з цієї ситуації ми вбачаємо у доповненні теоретичної складової підручників, навчальних посібників та інших навчальних матеріалів, присвячених правам людини ґрунтовним аналізом: а) відповідних рішень Конституційного Суду України; б) практики ЄСПЛ; в) правових позицій Верховного Суду; г) окремих рішень судів України; д) правозастосовчої практики суб'єктів публічної адміністрації. Такі заходи якісно збагатять теоретично складову вітчизняного вчення про права людини, покажуть майбутнім юристам проблеми реалізації окремих прав і свобод людини в Україні.

По-п'яте, використання при викладанні вчення про фундаментальні права людини застарілих радянських теоретичних конструкцій.

Ця проблема, на наш погляд, є однією із центральних. Її суть полягає у тому, що вчення про права людини ґрунтується на ідеях і теоретичних конструкціях, які були розроблені у антидемократичній державі, якою є Радянський Союз. Використання таких ідей та теоретичних конструкцій не дозволяє вітчизняній юридичній науці рухатися вперед, запроваджувати нові, європейськоорієнтовані ідеї та теоретичні конструкції. Якщо говорити конкретніше, саме у контексті вчення про права людини, то як приклад можемо навести існуюче нині в Україні вчення про право людської гідності. На окремих вадах цього вчення ми наголошували у наших дослідженнях [20, 21, 22]. Якщо говорити по суті, то право людської гідності, будучи за справедливим визначенням Конституційного Суду України: «...правом, гарантованим статтею 28 Конституції України, та конституційною цінністю, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав...» [23], на сьогодні, є мало дослідженим та розробленим. Причиною цього є те, що вчення про систему прав людини в Україні відірване від європейських правових традицій, де право людської гідності стоїть на незмінно першому місці. Усі підручники, навчальні посібники, присвячені правам людини, коментарі до Основного Закону Німеччини починаються саме з ґрунтового аналізу права людської гідності. Очевидно, що євроінтеграційні прагнення України, бажання бути справжньою європейською країною вимагає від України спрямування розвитку юридичної теорії та практики саме у бік Європи, європейських правових ідей та традицій. У такому випадку перегляду підлягає також вчення про фундаментальні права і свободи людини. На наш погляд, такий перегляд передбачає приведення системи такого вчення у відповідність до найкращих європейських аналогів, у яких право людської гідності посідає пріоритетне перше місце. Крім того, оновлене вітчизняне вчення про права людини має бути пронизаним людиноцентризькою ідеологією. Найпослідовніше її суть визначив у своїх дослідженнях Р.С. Мельник. Так, вчений зазначає: «...ідеологія «людиноцентризму» або «людино-орієнтована» ідеологія, полягає у тому,

що держава має «служити» інтересам громадян, тобто діяти заради і в ім'я приватних осіб шляхом всебічного забезпечення пріоритету їх прав, свобод та інтересів у публічній сфері» [24, с. 157]. Інакше кажучи, оновлене вітчизняне вчення про права людини, з одного боку, має поставити акцент на гарантуванні, забезпеченні та охороні прав і свобод кожної людини, а, з іншого боку, повинно усебічно розвивати ідею про те, що в Українській державі немає і не може бути іншого основного обов'язку, крім служіння кожній людині.

По-шосте, останньою проблемою, на якій ми б хотіли зупинитися – це потреба у висококваліфікованих викладацьких кадрах [7, с. 26–28]. Ця проблема є загальною для системи вищої юридичної освіти в цілому та для викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні зокрема. Якщо говорити по суті, то якісний навчальний матеріал, розробки вчених-юристів фактично залишаються малоефективними без належного їх використання у освітньому процесі. Для того, щоб такі напрацювання використовувалися у цьому процесі необхідно, аби були висококваліфіковані викладацькі кадри, які мають акумулювати такий навчальний матеріал та довести його зміст до студентів-юристів. На сьогодні у цій частині існує низка проблем: а) значна частина викладачів не володіє іноземними мовами, що, як наслідок, обмежує їхню можливість використання юридичної літератури англійською, німецькою, французькою та ін. мовами; б) низька орієнтація лекцій, які читаються у вищих навчальних закладах юридичного спрямування, на аналіз і використання європейської правової доктрини; в) низький рівень посилення у навчальних матеріалах на юридичні джерела права ЄС (директиви ЄС, регламенти ЄС та ін.), а також практику ЄСПЛ тощо. Безумовно, усі названі проблеми мають бути вирішені через: підвищення кваліфікації викладацьких кадрів; створення умов для опанування іноземних мов останніми; спеціальні дослідження юридичних

актів ЄС та практики ЄСПЛ, які можуть бути використаними при підготовці лекцій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження конкретизовано низку напрямів вдосконалення викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні:

1. Констатована необхідність проведення ґрунтовних досліджень німецького вчення про фундаментальні права людини, яке зможе стати еталоном для формування вітчизняного аналогу, адже існуюче вітчизняне вчення відірване від європейських правових ідей і традицій.

2. Акцентовано увагу на тому, що існуюче вчення про права людини в Україні суттєво відірвано від потреб юристів-практиків. Запропоновано посилити теоретичну складову цього вчення за рахунок ґрунтовного аналізу: а) рішень Конституційного Суду України; б) практики ЄСПЛ; в) правових позицій Верховного Суду; г) окремих рішень судів України; д) правозастосовчої практики суб'єктів публічної адміністрації.

3. Доведено, що оновлене вітчизняне вчення про права людини має бути пронизаним людиноцентризькою ідеологією, а зокрема, останнє має з одного боку, поставити акцент на гарантуванні, забезпеченні та охороні прав і свобод кожної людини, а, з іншого боку, усебічно розвивати ідею про служіння Українській державі кожній людині.

4. Обґрунтовано, що належне викладання вчення про фундаментальні права людини в Україні неможливе без висококваліфікованих викладацьких кадрів. У цій частині існує низка проблем. Їхнє вирішення ми вбачаємо у: а) підвищенні кваліфікації викладацьких кадрів; б) створенні умов для опанування іноземних мов останніми; в) спеціальних дослідженнях юридичних актів ЄС та практики ЄСПЛ, які можуть бути використаними при підготовці лекцій.

Список використаних джерел:

1. Губерська Н. Л. Адміністративні процедури у сфері вищої освіти: автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 37 с.

2. Мосьондз С.О. Адміністративно-правові засади державної політики України в сфері науки: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ. 2012. 452 с.
3. Губанова Т.О. Адміністративно-правові засади організації та функціонування коледжів: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. Запоріжжя, 2018. 34 с.
4. Комаров В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти (матеріали «круглого столу»). *Право України*. 2009. № 1. С. 9–15.
5. Масальський В. І. Правова і юридична освіта у сучасній Україні: про сутність термінів та правомірність їх використання. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. № 3 (77). С. 157–162.
6. Сущенко В. М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Миколаїв, 2007. Т. 69. Вип. 56. С. 184–187.
7. Біла книга з реформування української юридичної освіти (за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Європеїзація української юридичної освіти: німецько-український досвід» / упорядники: Роман Мельник, Олена Шаблій, Бернгард Шлоер. Київ: Корпорація «Науковий парк Київський університет імені Тараса Шевченка»; Панов, 2015. 360 с.
8. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с.
9. Чижмарь К.І., Лавринович О.В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Видавничий дім «Професіонал», 2020. 290 с.
10. Brezger J. Internationale Freizügigkeit als Menschenrecht, Campus Verlag Frankfurt / New York, 2018. 261 s.
11. Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II: Grundrechte in Deutschland – Allgemeine Lehren I: in Merten. Papier (Hrsg.), HGR II, 2006. 1462 s.
12. Rothhaar M. Die Menschenwürde als Prinzip des Rechts. Eine rechtsphilosophische Rekonstruktion. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015. 364 s.
13. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
14. Конституційне право України: підручник / Л. К. Байрачна та ін. Харків: Право, 2010. 543 с.
15. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
16. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
17. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 308 с.
18. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. Київ, 2015. 168 с.
19. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. Grundgesetz. Studienkommentar. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.
20. Кравченко М. Г. Публічно-правовий вимір права людської гідності в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 73. С.55–69. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/kravchenko_73.pdf (дата звернення: 20.07.2020).
21. Кравченко М.Г., Косілова О.І. Право людської гідності крізь призму рішень Конституційного Суду України та Федерального Конституційного Суду Німеччини. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. №75. С. 50-56. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/kravchenko_kosilova_75.pdf (дата звернення: 20.07.2020).
22. Кравченко М. Г. Право людської гідності крізь призму німецької правової доктрини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. №2(113)/2020. С. 33-39.

23. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-rovagu-do-gidnosti>(дата звернення: 07.10.2020).

24. Мельник Р.С. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. *Право України*. 2015. № 10. С. 157–165.

References:

1. Huberska N. L. *Administratyvni protsedury u sferi vyshchoi osvity: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. Nauk, Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho*. Kharkiv, 2016. 37 s.
2. Mosondz S.O. *Administratyvno-pravovi zasady derzhavnoi polityky Ukrainy v sferi nauky: dys. ... d-ra yuryd. nauk*. Kyiv, 2012. 452 s.
3. Hubanova T.O. *Administratyvno-pravovi zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia koledzhiv: porivnialno-pravove doslidzhennia: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. Zaporizhzhia*, 2018. 34 s.
4. Komarov V. *Suchasni aspekty modernizatsii vyshchoi yurydychnoi osvity (materialy “kruhloho stolu”)*. *Pravo Ukrainy*. 2009. № 1. S. 9–15.
5. Masalskyi V. I. *Pravova i yurydychna osvita u suchasni Ukraini: pro sutnist terminiv ta pravomirnist yikh vykorystannia. Hrani: naukovo-teoretychni i hromadsko-politychni almanakh*. 2011. № 3 (77). S. 157–162.
6. Sushchenko V. M. *Suchasni problemy reformuvannia yurydychnoi osvity i nauky v Ukarini. Naukovi pratsi: Naukovo-metodychni zhurnal*. Mykolaiv, 2007. T. 69. Vyp. 56. S. 184–187.
7. *Bila knyha z reformuvannia ukrainskoi yurydychnoi osvity (za materialamy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Ievropeizatsiia ukrainskoi yurydychnoi osvity: nimetsko-ukrainskyi dosvid” / uporiadnyky: Roman Melnyk, Olena Shablii, Bernhard Shloer*. Kyiv: Korporatsiia “Naukovyi park Kyivskiy universytet imeni Tarasa Shevchenka”; Panov, 2015. 360 s.
8. *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychni komentar / redkol.: V. Ya. Tatsii (holova redkol.), O. V. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. H. Barabash ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kh.: Pravo, 2011. 1128 s.*
9. Chyzhmar K.I., Lavrynovych O.V. *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychni komentar. Vydavnychi dim “Profesional”*, 2020. 290 s.
10. Brezger J. *Internationale Freizügigkeit als Menschenrecht*, Campus Verlag Frankfurt / New York, 2018. 261 s.
11. *Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. Band II: Grundrechte in Deutschland – Allgemeine Lehren I: in Merten. Papier (Hrsg.), HGR II, 2006. 1462 s.*
12. Rothhaar M. *Die Menschenwürde als Prinzip des Rechts. Eine rechtsphilosophische Rekonstruktion*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015. 364 s.
13. Sovhyria O. V., Shuklina N. H. *Konstytutsiine pravo Ukrainy. Povnyi kurs: navch. posib*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2018. 556 s.
14. *Konstytutsiine pravo Ukrainy: pidruchnyk / L. K. Bairachna ta in.* Kharkiv: Pravo, 2010. 543 s.
15. *Tsyvilne pravo Ukrainy: navchalnyi posibnyk / kol. avtoriv; za red. H.B. Yanovytskoi, V.O. Kuchera*. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2011. 468 s.
16. *Tsyvilne pravo: pidruchnyk: u 2 t. / za red. V. I. Borysovoi, I. V. Spasybo-Fatieievoi, V. L. Yarotskoho*. Kharkiv: Pravo, 2011. T. 1. 656 s.
17. Melnyk R.S. *Zahalne administratyvne pravo v pytanniakh i vidpovidiakh: navch. posib*. Kyiv: Yurinkom Inter, 2018. 308 s.
18. Melnyk R.S. *Pravo na svobodu myrnykh zibran: teoriia i praktyka*. Kyiv, 2015. 168 s.
19. Gröpl C., Windhorst K., Coelln C. *Grundgesetz. Studienkommentar*. Verlag C.H. Beck. München, 2013. 803 s.

20. Kravchenko M. H. Publichno-pravovyi vymir prava liudskoi hidnosti v Ukraini. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 2020. № 73. S.55–69. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/kravchenko_73.pdf (data zvernennia: 20.07.2020).

21. Kravchenko M.H., Kosilova O.I. Pravo liudskoi hidnosti kriz pryzmu rishen Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ta Federalnogo Konstytutsiinoho Sudu Nimechchyny. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 2020. №75. S. 50-56. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/kravchenko_kosilova_75.pdf (data zvernennia: 20.07.2020).

22. Kravchenko M. H. Pravo liudskoi hidnosti kriz pryzmu nimetskoj pravovoi doktryny. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky*. №2(113)/2020. S. 33-39.

23. Rishennia Velykoi palaty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 12 rozdlu I Zakonu Ukrainy “Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy” vid 28 hrudnia 2014 roku № 76–VIII vid 22 travnia 2018 roku № 5-r/2018. URL: <http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti>(data zvernennia: 07.10.2020).

24. Melnyk R.S. Kontseptsiiia liudynotsentryzmu u suchasni doktryni administratyvnoho prava. *Pravo Ukrainy*. 2015. № 10. S. 157–165.